

Kwartellaan zuid

Gemeente Den Haag

Een definitief archeologisch onderzoek

Afdeling Archeologie

Dienst Stadsbeheer

Rapport Afdeling Archeologie 1043

Administratieve gegevens

Projectcode:	KWL10p
Gemeente:	Den Haag
Toponiem:	Kwartellaan zuid
Coördinaten:	77.232/455.200; 77.212/455.188; 77.246/455.180; 77.223/455.169.
OM-nummer:	42082
Opdrachtgever:	K. Hufen, Afdeling Riolering en Waterbeheersing Dienst Stadsbeheer Gemeente Den Haag
Uitvoerder:	Afdeling Archeologie Dienst Stadsbeheer Gemeente Den Haag
Bevoegd gezag:	C.B. Bakker, Afdeling Archeologie Dienst Stadsbeheer Gemeente Den Haag
Datum veldwerk:	26 t/m 28 juli 2010
Datum rapportage:	november 2010
Autorisatie:	J.A. Waasdorp
Beheer en plaats documentatie:	Afdeling Archeologie Dienst Stadsbeheer Gemeente Den Haag, Spui 70 Den Haag

Colofon

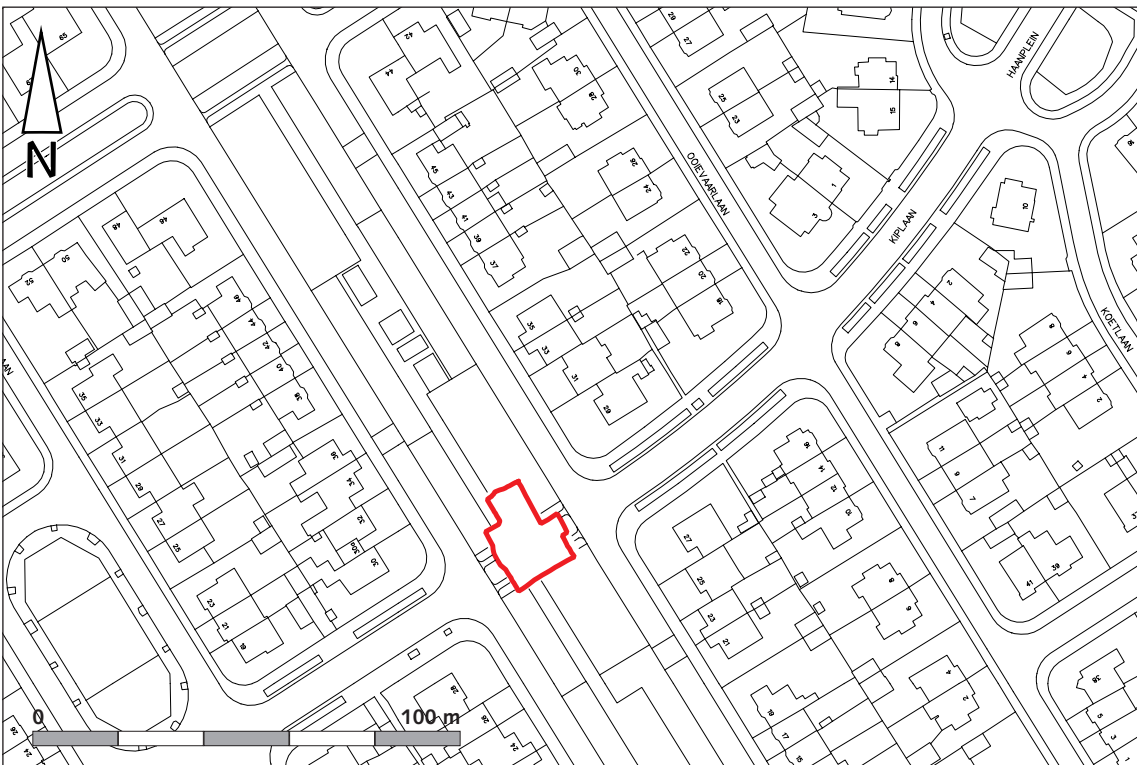
Onderzoek:	Kwartellaan zuid gemeente Den Haag Een definitief archeologisch onderzoek
Auteur:	P.J.A. Stokkel
Uitgave:	Afdeling Archeologie Dienst Stadsbeheer Gemeente Den Haag
Rapport Afdeling Archeologie:	1043

Den Haag, 2010

ISBN: 978-94-6067-066-4

Inhoudsopgave

1 Inleiding	5
1.1 Voorgaand onderzoek	6
1.2 Methode en Technieken	7
1.2.1 Vraagstellingen	7
1.2.2 Veldwerk	8
2 Resultaten	10
2.1 Bodemopbouw en landschapsreconstructie	10
2.2 Sporen en structuren	12
2.2.1 Greppels	12
2.2.2 Paalsporen	15
2.2.3 Pootafdrukken	15
2.2.4 Eergetouwkrassen	16
2.2.5 Overige sporen	16
2.3 Vondsten en monsters	17
2.3.1 Vondsten	17
2.3.2 Monsters	19
2.4 De vindplaats in een bredere context	19
3 Samenvatting en conclusie	21
3.1 Beantwoording van de onderzoeksvragen	21
Literatuur	23
Verantwoording van de afbeeldingen	25
Bijlage 1: Vondstenlijst	26
Bijlage 2: Vindplaatsenlijst	27
Bijlage 3: Archeologische perioden	29

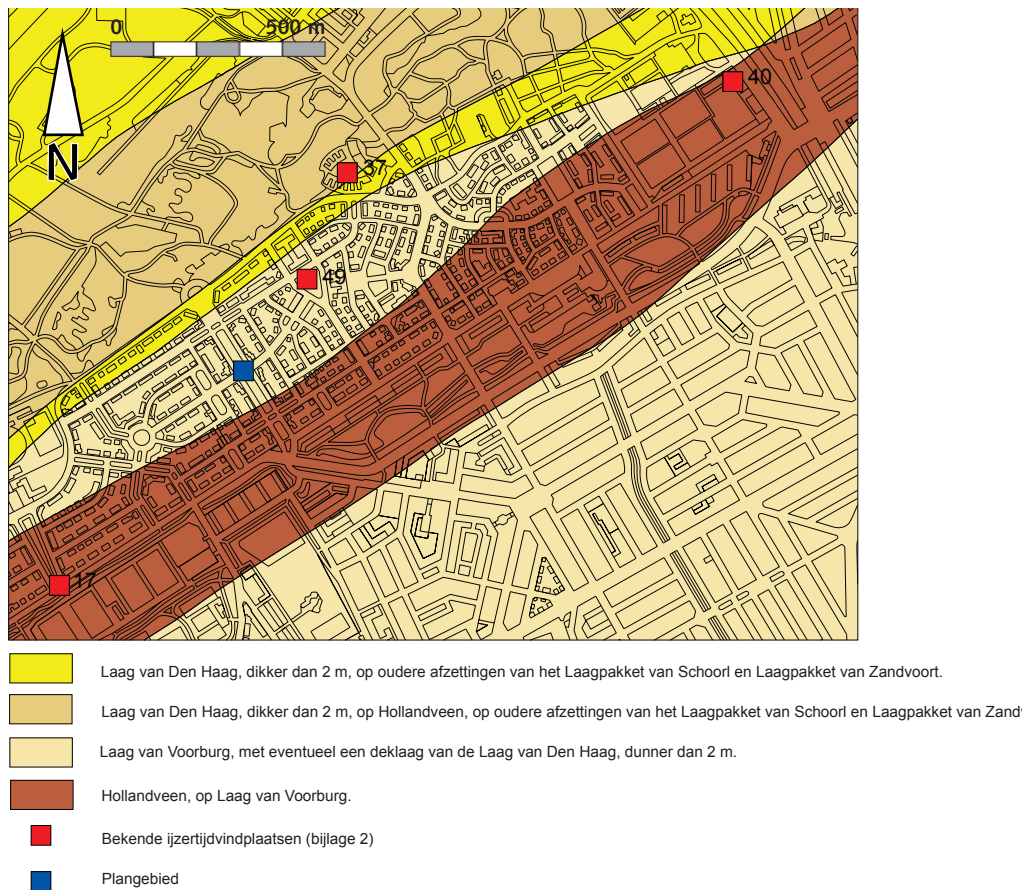
Afb. 1 Ligging van de onderzoekslocatie in Den Haag.

1 Inleiding

De afdeling Riolering en Waterbeheersing, Dienst Stadsbeheer van de gemeente Den Haag heeft aan de afdeling archeologie van de Dienst Stadsbeheer de opdracht gegeven voor een archeologisch onderzoek op de Kwartellaan, ter hoogte van de Kiplaan te Den Haag (afb. 1). Op deze locatie wordt een infiltratiebekken gerealiseerd om piekafvoeren van het hemelwater op te kunnen vangen. De infiltratiebasins worden gemaakt om zoveel mogelijk regenwater te infiltreren in de ondergrond in plaats van af te voeren naar de waterzuivering. Regenwater-piekafvoeren worden door de beperkte capaciteit van de infiltratiebasins geloosd op de Haagse Beek. Deze werkzaamheden maken deel uit van een project dat de vernieuwing van het rioolstelsel in de Vogelwijk omvat. De afgelopen jaren is het noordoostelijk deel van de Vogelwijk onder handen genomen (Vogelwijk fase 1). Voor 2009, 2010 en 2011 staat het middengedeelte van de wijk, tussen de Nieboerweg en de Kwartellaan, op het programma (Vogelwijk fase 2). Omdat bij deze werkzaamheden de bodem en de zich daarin bevindende archeologische resten verstoord worden, is er een Bureauonderzoek (BO) en een Inventariserend Veldonderzoek door middel van boringen (IVO-b) uitgevoerd. Op basis van de resultaten van dit onderzoek is een selectiebesluit genomen door het bevoegd gezag. Hierin stond dat vier van de vijf infiltratielocaties in de Vogelwijk, waaronder die op het Fazantplein, verder onderzocht moeten worden door middel van een Inventariserend Veldonderzoek-proefsleuven (IVO-p).

Het proefsleuvenonderzoek is uitgevoerd volgens het Programma van Eisen (PvE) dat hiervoor is opgesteld door het bevoegd gezag (Afdeling Archeologie; Beleid en beheer) van de gemeente Den Haag. Hierin zijn de eisen waaraan het onderzoek moet voldoen bepaald. Dit PvE geldt niet alleen voor het onderzoek dat in dit rapport gerapporteerd wordt, maar ook voor het onderzoek dat op de Kwartellaan ter hoogte van de Laan van Poot zal worden uitgevoerd. Op 26 juli 2010 is op de locatie van het infiltratiebekken een proefsleuf getrokken. Omdat direct archeologische sporen werden aangetroffen is, conform het PvE, in overleg met het bevoegd gezag besloten het proefsleuvenonderzoek uit te breiden tot een Definitieve Archeologische Opgraving (DAO). Het veldonderzoek is op 28 juli afgerond.

Tijdens dit project lag de leiding in handen van P.J.A. Stokkel. De veldtechniek werd verzorgd door R. van der Mijle Meijer en als veldmedewerker werkte A. van Weerelt aan het onderzoek mee.

Afb. 2 Ligging van de werkput op de geologische kaart van Den Haag en Rijswijk. Op de kaart zijn ook nabijgelegen vindplaatsen aangegeven (zie bijlage 2).

1.1 Voorgaand onderzoek

In het bureauonderzoek staat dat de onderzoekslocatie volgens de Nieuwe geologische kaart van Den Haag en Rijswijk op de meest westelijke strandwal ligt (afb. 2).¹ Deze is rond 2200 v. Chr. ontstaan.² Het strandwallenlandschap werd vanaf de prehistorie al gebruikt door de mens. De hoger gelegen strandwallen waren geschikt voor bewoning en akkerbouw terwijl de lager gelegen duinvalleien en de strandvlaktes gebruikt werden voor het weiden van vee. Het onderzoeksgebied op de Kwartellaan heeft daarom een archeologische verwachting voor vindplaatsen vanaf de bronstijd tot en met de vroege middeleeuwen.

Om deze verwachting te toetsen is een booronderzoek (IVO-b) uitgevoerd.³ Bij het IVO-b is op de Kwartellaan op een diepte van circa 1,80 m +NAP een circa 0,40 m dikke antropogene bodem aangeboord. De bodem ligt in de Laag van Voorburg waardoor een datering in de bronstijd, ijzertijd of de Romeinse tijd het meest waarschijnlijk lijkt. De antropogene bodem kan samenhangen met een nederzetting of akker.

1 Boonstra en Rieffe 2010.

2 Mulder, Pruijssers en Zwaan 1983, p. 33.

3 Boonstra en Rieffe 2010.

In de directe omgeving van de onderzoekslocatie is een groot aantal archeologische waarnemingen gedaan tijdens de begeleiding van het vervangen van het riool. Deze waarnemingen zijn bruikbaar om de archeologische resten die op de Kwartellaan zijn aangetroffen in een breder landschappelijk kader te plaatsen. De waarnemingen worden in een later stadium gerapporteerd.

Op het Fazantplein is eerder dit jaar ook een locatie van een infiltratiebekken onderzocht.⁴ Bij dit onderzoek zijn archeologische resten van akkers en een nederzetting uit de vroege of midden ijzertijd aangetroffen.

1.2 Methode en Technieken

1.2.1 Vraagstellingen

Het PvE vermeldt voor het proefsleuvenonderzoek een vierledige vraagstelling. Deze geldt voor het onderzoek aan de Kwartellaan Zuid en de Kwartellaan ter hoogte van de Laan van Poot.

- Is er ter plaatse van de verschillende infiltratiebekkens sprake van archeologische sporen/resten?
- Zo ja, wat is de aard, datering (periode, complextypen) en culturele context?
- Wat is de kwaliteit, gaafheid en representativiteit van de sporen?
- Is er sprake van een behoudenswaardige vindplaats?

Op basis van de resultaten van het proefsleuvenonderzoek is door het bevoegd gezag bepaald dat de vindplaats behoudenswaardig is en de vindplaats voor aanvang van de werkzaamheden moet worden opgegraven. Voor dit vervolgonderzoek geldt de volgende, drieledige vraagstelling.

- Wat is de aard, datering en culturele context van de sporen en resten op de vindplaats(en)?
- Is er een relatie tussen de sporen/resten binnen de verschillende onderzoekslocaties in het plangebied (aard, datering, culturele context), inclusief de al opgegraven vindplaats aan het Fazantplein?
- Is er een relatie tussen de sporen/resten binnen de verschillende onderzoekslocaties in het plangebied en de sporen/resten in de nabije omgeving (Houtrust, Dr. Van Welylaan)?

Vervolgens is een aantal onderzoeksvragen geformuleerd:

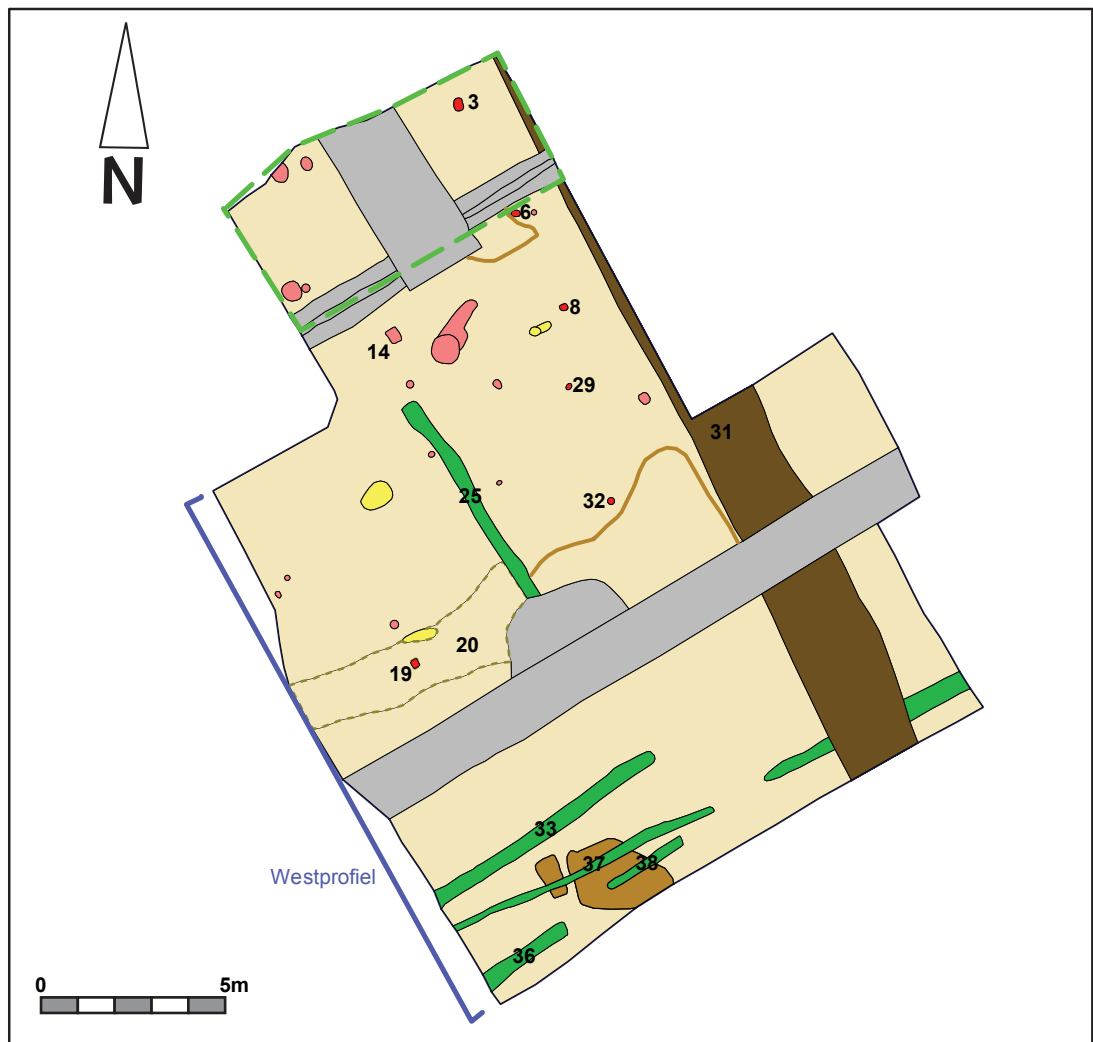
1. Kan er een uitspraak worden gedaan over het omringende natuurlijke landschap (reliëf, bodem, waterhuishouding, vegetatie, etcetera)
2. Wat is de datering van de verschillende sedimenten en/of het veen?
3. In hoeverre komt de bodemopbouw overeen met de verwachtingen op basis van de Geologische kaart, met andere woorden wat is de genese en ouderdom van het onderliggende duinlandschap?
4. Wat is de relatie tussen de vindplaats en het omringende natuurlijke landschap?
5. Bij nederzettingssporen: zijn er aanwijzingen voor meerdere erven (zowel diachroon als synchron)?
6. Geeft de materiële cultuur aanknopingspunten voor de aard van bewoning ter plaatse?
7. Geeft de materiële cultuur aanknopingspunten voor participatie in uitwisselingsnetwerken?

4 Stokkel 2010.

8. Is de vindplaats te plaatsen in het bredere kader van de prehistorische (en eventueel ook vroeghistorische) bewoning van het West-Nederlandse kustgebied in het algemeen en het Haagse duin- en strandwallen in het bijzonder?
9. Zijn er aanwijzingen voor diachroon gebruik van de vindplaats in relatie tot het omringende cultuurlandschap (het zwervende-erven-model)?
10. Zijn er aanwijzingen voor landgebruik en exploitatie van het omringende landschap?
11. Wat kunnen sporen/vondsten zeggen over bestaanswijze, dieet en voedseleconomie?
12. Is er sprake van zoutwinning of eventueel raffinage?
13. Biedt de vindplaats mogelijkheden voor het verkrijgen van absolute dateringen (¹⁴C; OSL)?
Zo ja: monstername.
14. Biedt de vindplaats mogelijkheden voor het nemen van pollenmonsters en reconstructie van vegetatie? Zo ja: monstername.

1.2.2 Veldwerk

Het onderzoek op de Kwartellaan is uitgevoerd op de locatie van de infiltratievoorziening (afb. 3). De eerste fase van het onderzoek betrof het IVO-p. Om zo snel mogelijk informatie te verzamelen over eventuele aanwezigheid van archeologische resten is een proefsleuf in het centrum van de uit te graven put aangelegd. Omdat het archeologische vlak op circa 2 m onder maaiveld lag, is een sleuf van 5 m breed over de hele lengte van de put uitgegraven tot een diepte van 1 m onder maaiveld. Vervolgens is begonnen met de aanleg van een 2 m breed vlak in het midden van de put, zodat een getrappt profiel ontstond. Bij de aanleg van het vlak werd al snel duidelijk dat er intacte archeologische resten aanwezig waren. In overleg met het bevoegd gezag is conform het PvE vervolgens besloten een doorstart te maken naar een Definitief Archeologisch Onderzoek (DAO) om alle aanwezige archeologische resten te documenteren. Dit resulteerde in één werkput met een afmeting van 23 bij 18 m. Deze put is uitgegraven met een kraan met een gladde bak. Het vlak is laagsgewijs verdiept zodat er bij het aanleggen van het vlak vondstmateriaal kon worden verzameld. De vondsten die afkomstig waren uit de cultuurlaag direct boven het sporenvlak zijn in vakken van 5 bij 5 meter verzameld. Hier is voor gekozen omdat de in het PvE vermelde vakken van 2 bij 5 m in de praktijk een te fijnmazig patroon opleverde; er was namelijk bijzonder weinig vondstmateriaal aanwezig. Het eerste sporenvlak is direct onder de cultuurlaag aangelegd. Na documentatie van het vlak is op een aantal plaatsen een controlevlak aangelegd om eventuele gemiste sporen te kunnen waarnemen. Op de plaatsen waar dit niet mogelijk was, is met een zandguts de onderliggende bodem onderzocht om een eventuele onderliggende cultuurlaag inzichtelijk te krijgen. De vlakken zijn gefotografeerd en getekend. Alle sporen zijn gecoupeerd en gedocumenteerd. Sporen met een diepte van minder dan 10 cm zijn niet getekend, maar de dimensies en de vorm (rond, puntig, vlak) zijn wel genoteerd. De diepere sporen zijn getekend en gefotografeerd. Vondsten uit sporen zijn per spoor verzameld. Indien een spoor meerdere vullingen had, zijn de vondsten van het spoor per vulling verzameld. Uit kansrijke sporen (één greppel en de cultuurlaag) zijn paleo-ecologische monsters genomen.

	Sloot		Schoon zand (Laag v. Voorbug)
	Greppel		Veen
	Paalgat		Dagzoom veenlaag
	Vlek		Zone met ploegporen
	Natuurlijke verstoring		Zone met pootafdrukken
	Recent		

Afb. 3 Overzicht van alle sporen.

De vindplaats bood geen mogelijkheden voor het verkrijgen van ^{14}C -dateringen. OSL-dateringen zijn alleen bruikbaar wanneer het zeker is dat een zandlaag snel is afgedekt. Omdat de cultuurlaag doorwerkt is kon deze laag niet nuttig bemonsterd worden. De stuifzandlagen onder en boven de cultuurlaag konden wel bemonsterd worden. Omdat het aannemelijk is dat het landschap herhaaldelijk is weg- en overstoven is het niet duidelijk wat de tijdsdiepte in bijvoorbeeld 10 cm stuifzand is. De relatie van het stuifzand met het cultuurniveau is dus niet bekend en de monsters zijn daardoor onbruikbaar. Daarom is er voor gekozen geen OSL-monsters te nemen.

2 Resultaten

2.1 Bodemopbouw en landschapsreconstructie

Op de onderzoekslocatie is aan de westzijde van de put een vrijwel volledig profiel getekend en gefotografeerd (afb. 4). Van de zuidzijde is ook een stuk profiel gedocumenteerd. Zo is een goed beeld verkregen van de bodemopbouw op de onderzoekslocatie. Het maaiveld ligt gemiddeld op 3,70 m + NAP. Aan de top van het profiel ligt een 40 cm dikke, zeer humeuze bouwvoor (spoor 901). Onder de bouwvoor is een opgebracht pakket geel zand zichtbaar (spoor 902).

Met een zeer scherpe grens gaat deze laag over in een tweede bouwvoor (spoor 903). De top van de bouwvoor varieert tussen de 2,00 m + NAP en de 2,30 m + NAP. De bouwvoor is overal ongeveer 40 cm dik. Aan de hand van het vondstmateriaal kan deze bouwvoor in de 19^e eeuw gedateerd worden. Voordat de huidige Vogelwijk gebouwd werd is het terrein geëgaliseerd, zodat de oorspronkelijke bouwvoor begraven raakte onder een aangevoerde laag zand.

Onder de tweede bouwvoor is aan de noordelijke helft van de put een 5 cm dik stuifzandlaagje aangetroffen (spoor 912). Onder het stuifzandlaagje is een grijze cultuurlaag (spoor 904) aanwezig. In de zuidelijke helft van de put ligt de tweede bouwvoor direct op de cultuurlaag en heeft de top van de cultuurlaag verstoord. De top van de cultuurlaag ligt grofweg tussen de 1,60 en de 1,70 + NAP. De cultuurlaag is in de noordelijke helft van de put als een homogeen grijs zandpakket zichtbaar. In het zuiden ligt op spoor 904 een latere fase van het cultuurdek dat bestaat uit een bruin-grijs zandpakket (spoor 910). De hele cultuurlaag is in het zuiden van de put circa 50 cm dik en in de noordelijke helft van de put 20 cm dik. Aan de basis van de cultuurlaag in de noordelijke 4 m van de put waren eergetouwkrassen aanwezig. Deze zijn in de rest van de put niet aangetroffen. Uit de cultuurlaag is een kleine hoeveelheid vondstmateriaal verzameld, waaronder aardewerk.

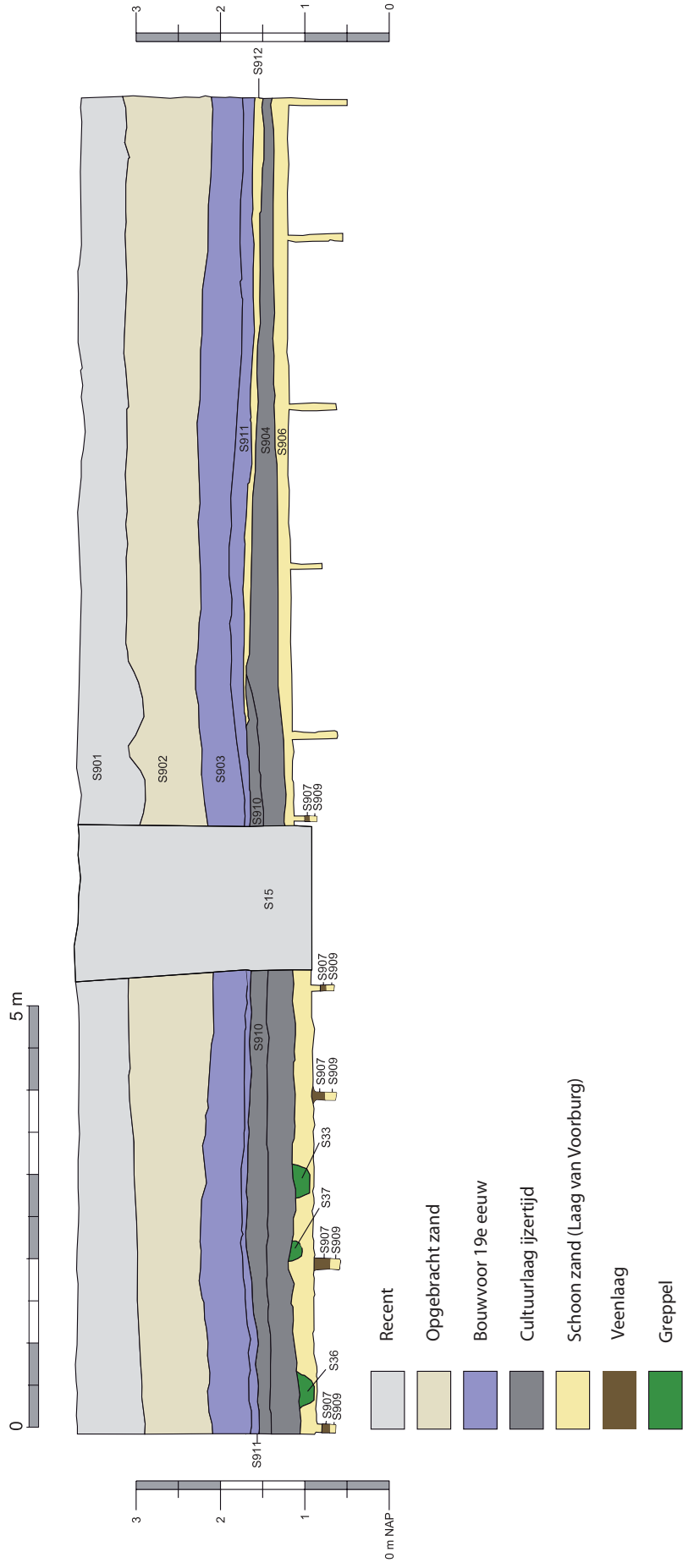
De cultuurlaag is gevormd op een pakket duinzand behorend tot de laag van Voorburg. Onder de cultuurlaag is deze schone stuifzandlaag goed zichtbaar.

In het noordelijke deel van de put is in het duinzand op 0,80 m + NAP een 20 cm dik veenlaagje aangetroffen (spoor 907). Deze loopt op richting het zuiden en wigt uit ter hoogte van het vlak op 5 m vanaf de noordelijke putrand. Op ongeveer 11 m vanaf de noordelijke putrand duikt een veenlaag weer in het vlak en ligt op 14 m op een diepte van 1,00 m + NAP (afb. 5). De veenlaag ligt op zijn diepste punt op 0,90 m + NAP en is dan 20 cm dik. In het zuidprofiel is te zien dat de veenlaag richting het zuiden wederom omhoog loopt, in het profiel zit hij nog op een diepte van 1,10 m + NAP en is 10 cm dik.

Opvallend is dat boven de veenlaag in de noordelijke helft van de put de enige locatie is waar eergetouwkrassen zijn aangetroffen. Boven de zuidelijke veenlaag, waar deze op zijn dikst is, zijn greppels tot in de veenlaag ingegraven, vermoedelijk om de bodem te ontwateren. Wellicht zorgde de veenlaag in de bodem voor een natter maaiveld waardoor greppels noodzakelijk waren om dit land te ontginnen.⁵

Zoals hierboven gemeld is in de omgeving van de Kwartellaan (in het kader van rioolvervanging) een aantal waarnemingen uitgevoerd waarbij de cultuurlaag, of de laag waarop deze ligt, is aangetroffen. Van de diepte waarop deze bodem is aangetroffen is een driedimensionale reconstructie gemaakt zodat duidelijk wordt wat de hoogte en vorm van het maaiveld in de

⁵ Ook op andere locaties in Den Haag is een ijzertijdakkerlaag direct boven een veenlaag aangetroffen, zoals in Ockenburgh (mondellinge mededeling J.A. Waasdorp, afdeling Archeologie).

Afb. 4 Tekening van het westprofiel van de werkput.

Afb. 5 Foto van de veenlaag die in het vlak dagzoomt en richting het zuiden naar beneden wegloopt.

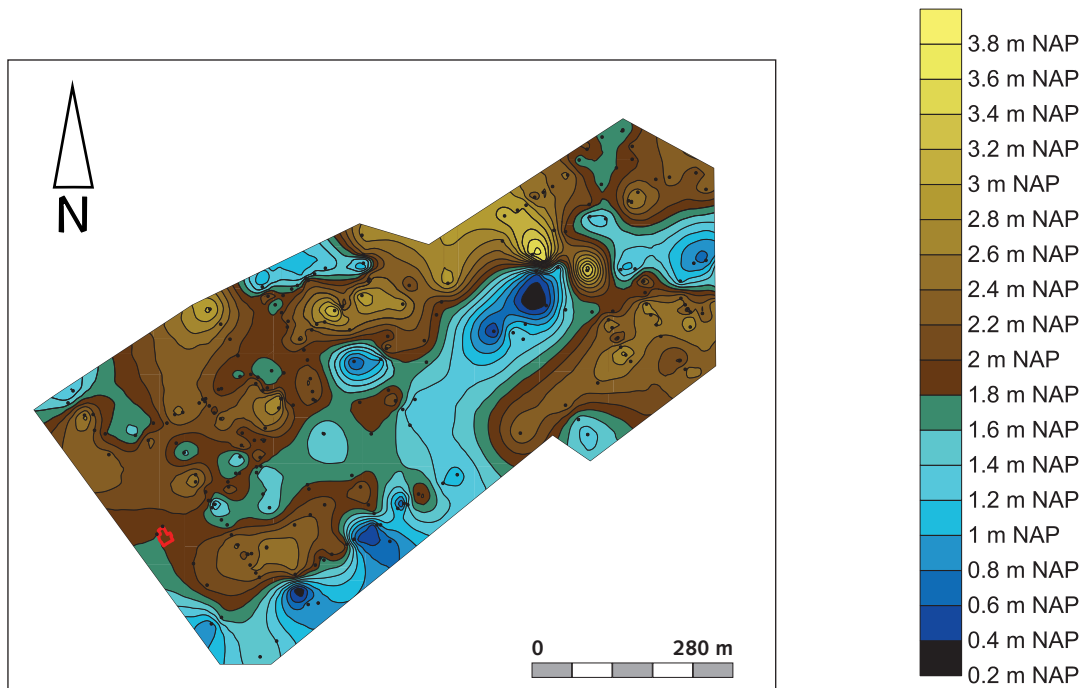
ijzertijd is geweest. (afb. 6). Bij het gebruiken van deze reconstructie moet wel beseft worden dat dit een model betreft. Gedurende de ijzertijd is er op lokaal niveau waarschijnlijk herhaaldelijk sprake geweest van verstuing en overstuing met zand.

2.2 Sporen en structuren

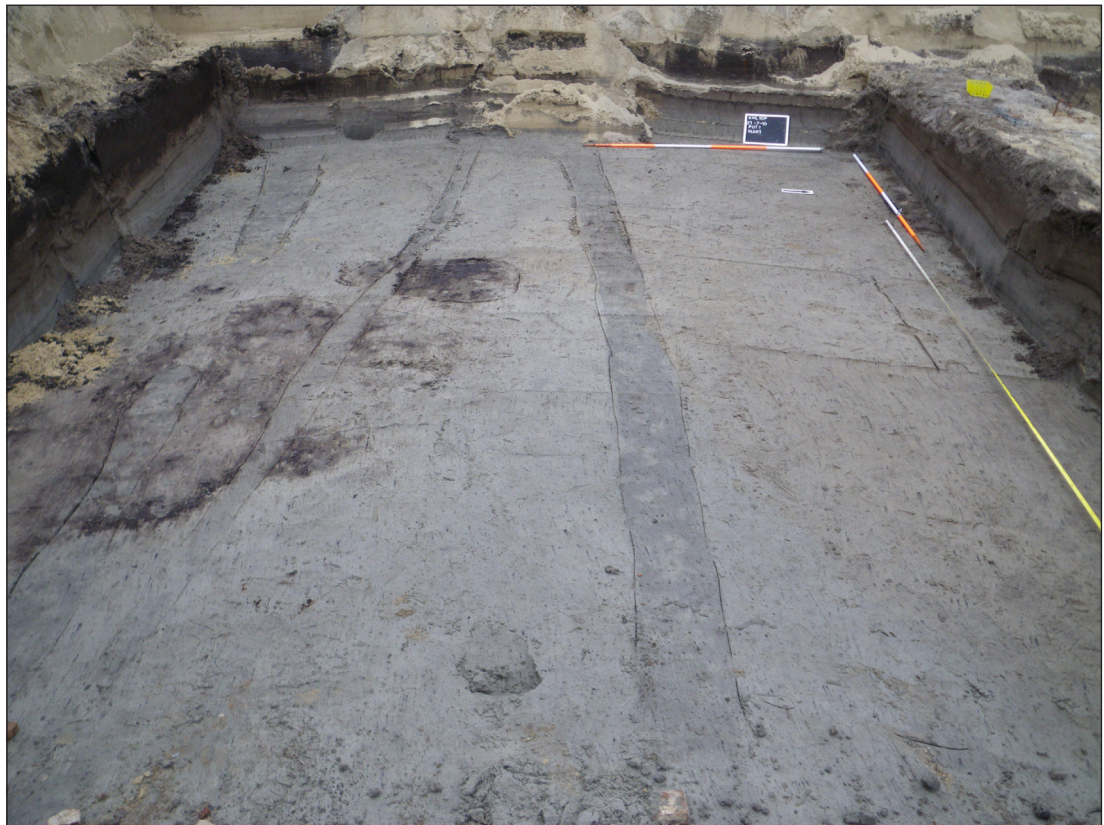
Op de Kwartellaan ter hoogte van de Kiplaan zijn sporen uit de ijzertijd en de nieuwe tijd aangetroffen (afb. 3). De sporen die tot de ijzertijd fase behoren zijn de cultuurlaag, vier greppels en een aantal paalkuilen en vlekken en tot slot een baan met pootafdrukken.

2.2.1 Greppels

Aan de zuidzijde van de put zijn twee 30 tot 40 cm brede lichtgrijze greppels aangetroffen. Deze greppels liggen parallel aan elkaar en zijn noordoost-zuidwest georiënteerd (afb. 7). In de meest zuidelijke van de twee greppels zit een onderbreking (sporen 38 en 36). De greppels hebben een diepte van 8 tot 15 cm. Bij het couperen en afwerken van deze sporen waren spitsporen te zien (afb. 8). De greppels waren tot in de veenlaag gegraven, maar niet er doorheen. Mogelijk was dit om de waterkerende werking van de veenlaag te handhaven. Haaks op de noordoost-zuidwest georiënteerde greppels lag een derde greppel (spoor 25) die eindigde in een verstoring van een recent riool. Hoewel deze greppel goed zichtbaar was op het vlak, bleek deze in de coupe slechts enkele centimeters diep te zijn. De greppel was ongeveer 40 cm breed.

Afb. 6 Reconstructie van het maaiveld in de ijzertijd.

Afb. 7 Foto van drie greppels in het vlak (sporen 38, 25 en 36).

Afb. 8 Foto van de spitsporen in de greppel (spoor 38) die tot in de veenlaag zijn uitgespit.

Afb. 9 Foto van coupe door een paalspoor (spoor 3).

Afb. 10 Foto van de pootafdrukken in het vlak (spoor 20).

In het zuiden van de put, tussen de twee eerder genoemde greppels lag een vierde greppel (spoor 37). Dit spoor had ongeveer dezelfde breedte (30 cm) en diepte (16 cm) als de andere greppels, maar deze had een meer oostnoordoost-westzuidwestelijke oriëntatie. Daarbij stopte de greppel niet op de helft van de put, maar kon (met een onderbreking) over de hele breedte van de put gevolgd worden. Omdat deze greppel een andere oriëntatie heeft als de andere twee greppels is het waarschijnlijk dat dit een andere fase betreft. Het is onbekend of deze greppel vroeger of later is, omdat de greppels niet oversnijden. In dit spoor is aardewerk en natuursteen aangetroffen (vondstnummer 13). Ook is uit deze greppel een zadenmonster genomen (vondstnummer 15). IJzertijdgreppels zijn bekend uit andere archeologische opgravingen in Den Haag. In alle gevallen gaat het daarbij om relatief smalle, rechte, ondiepe greppels, die samen een kleinschalig verkavelingspatroon vormen.⁶ De greppels van de Kwartellaan passen dus goed binnen deze traditie.

2.2.2 Paalsporen

Bij het onderzoek zijn zes paalsporen aangetroffen. Alle sporen zijn opgevuld met lichtgrijs zand (afb. 9). Spoor 19 ligt in een baan met pootafdrukken. Het spoor is rechthoekig en de zijden meten 20 cm bij 20 cm. Het bijbehorende paalgat was 22 cm diep.

Sporen 3, 6, 8, 29 en 32 vormen een rij. De diameter van de sporen varieert van 20 tot 35 cm. De meeste sporen zijn ovaal van vorm. De sporen zijn 5 tot 18 cm diep en hebben een ronde bodem. De palen staan maximaal 3,20 m en minimaal 2,10 m uit elkaar. De oriëntatie van de palenrij is noordwest-zuidoost, ongeveer parallel aan een greppel (spoor 25). Mogelijk heeft de palenrij deel uitgemaakt van een hekwerk dat, samen met de greppels, een verkavelingspatroon vormde. Vanwege de geringe omvang van het opgegraven terrein kon dit niet nader worden vastgesteld.

Naast de duidelijke paalsporen is een groot aantal vlekken aangetroffen. Dit zijn sporen in het vlak die bij het couperen minder dan 5 cm diep bleken te zijn. Vanwege hun geringe diepte kunnen deze sporen niet als paalspoor worden geïnterpreteerd. Vlekken worden daarom gezien als resten van andere menselijke activiteiten, of als restanten van de cultuurlaag die direct boven het sporenniveau aanwezig was en lokaal tot in het sporenniveau is gezakt. Uit één vlek is aardewerk verzameld (spoor 14).

2.2.3 Pootafdrukken

In het centrum van de werkput werd bij het aanleggen van het vlak een baan met kleine spoortjes aangetroffen (spoor 20, afb. 10). Deze sporen zijn als pootafdrukken geïnterpreteerd. Dat het maaiveld relatief nat was blijkt uit de aanwezigheid van de veenlaag dicht onder het sporenvlak. Op afbeelding 6 is tevens te zien dat het ijzertijdmaaiveld richting het westen afliiep en dus vermoedelijk nog natter was. Het is dus mogelijk dat het vee is weggezakt in de natte bodem, waarbij de pootafdrukken opgevuld raakten met donkere grond vanaf het toenmalige maaiveld. Hoewel de spoortjes wel de goede afmetingen hebben voor pootafdrukken, is er helaas geen hoefvorm herkend. De interpretatie blijft daarom onzeker.

6 Bijvoorbeeld Houkes e.a. 2008.

Afb. 11 Foto van de eergetouwkrassen.

2.2.4 Eergetouwkrassen

Aan de noordzijde van de werkput zijn bij het aanleggen van het sporenvak eergetouwkrassen aangetroffen (afb. 11). Deze sporen waren alleen aan de onderzijde van de cultuurlaag zichtbaar. De krassen waren ongeveer 4 cm breed en slechts enkele centimeters diep. De afstand tussen de krassen was ongeveer 20 cm. Zoals gebruikelijk bij eergetouwkrassen is de akker twee kanten op omgewerkt. Zo ontstaat er een ruitvormig ploegpatroon. Hoewel de eergetouwkrassen niet in de rest van de put zijn gevonden, kan aangenomen worden dat de cultuurlaag die wel in de hele put is aangetroffen, bestaat uit door elkaar geploegde lagen. In de late ijzertijd wordt het eergetouw vervangen door een keerploeg. Omdat de sporen zich onder de cultuurlaag bevinden is de vindplaats dus ouder dan de late ijzertijd.

2.2.5 Overige sporen

Vlak boven het ijzertijdniveau ligt een begraven bouwvoor waarin vondstmateriaal daterend uit de nieuwe tijd is gevonden (fase 2). Dit was het maaiveld voordat de huidige Vogelwijk werd ontwikkeld. Tot deze fase behoort één spoor, een sloot. Deze lag parallel aan de huidige weg, aan de oostzijde van de put (spoor 31, afb. 12). Het grootste deel van deze sloot is bij het aanleggen van het sporenvak ontgraven. In de coupe was de sloot nog maar 15 cm diep, vanaf het 19de-eeuwse maaiveld was hij ongeveer 1,10 m diep ingegraven. De sloot had een bijzonder humeuze vulling van donker grijsbruin zand. In de sloot is een bronzen knoop gevonden.

Toen de Vogelwijk ontwikkeld werd is het terrein opgehoogd en vervolgens is een riool en een elektriciteitskabel ingegraven. Hoewel deze sporen dwars door de put lopen, hebben ze de archeologica zeer minimaal verstoord.

Afb. 12 Foto van de coupe door de sloot (spoor 31).

2.3 Vondsten en monsters

Tabel 1 Overzicht van de vondsten.

	aantal	gewicht in gram
prehistorisch aardewerk	74	105
nieuwe tijds aardewerk	6	29
metaal	1	10
natuursteen	21	148
dierlijk bot	1	-
verbrande klei	1	-

2.3.1 Vondsten

Tijdens het onderzoek is een kleine hoeveelheid vondstmateriaal aangetroffen (tabel 1, Bijlage 1). Het merendeel van de vondsten bestaat uit aardewerk, maar er is ook natuursteen, waaronder vuursteen, aangetroffen. In de vondstassemblage bevond zich ook een brokje verbrande klei, een bronzen knoop en één fragment onbepaald dierlijk bot. Uit kansrijke contexten zijn twee paleo-ecologische monsters genomen. Het aardewerk en het natuursteen is gedetermineerd door Everhard Bulten, de monsters zijn gekarakteriseerd door Ties van Venetië (beiden afdeling Archeologie).

Afb. 13 Foto's (ventraal en dorsaal) van het mogelijke vuurstenen werktuig (vondstnummer 1).

Natuursteen

Natuursteen is al sinds het paleolithicum een belangrijke grondstof voor gereedschap, en zo ook in de ijzertijd. Omdat natuursteen niet van nature voorkomt in het duinlandschap zijn alle fragmenten verzameld. Bij het onderzoek zijn 21 natuursteentjes aangetroffen, met een totaalgewicht van 148 gram, bestaande uit kwarts, kwartsitische zandsteen en vuursteen (maaseitje). Gezien de aard en de geringe grootte van de stenen gaat het in alle gevallen vermoedelijk om riviergrind. Een aantal kiezels is gebroken, waarom en hoe is onbekend. Op geen van de stenen zijn sporen van verhitting te zien.

Eén vuursteen (vondstnummer 1) laat wel bewerkingssporen zien. Het betreft een afslag met aan één zijde retouche (afb. 13). Een duidelijke werktuigvorm kon niet herkend worden. Gezien de context van de vondst (de begraven bouwvoor, spoor 903) is het niet zeker dat deze vondst met de ijzertijdvindplaats kan worden verbonden.

Aardewerk

In totaal zijn 80 scherven gevonden met een totaal gewicht van 141 gram. In de aardewerkassemblage zijn twee hoofdcategorieën te onderscheiden. Uit de begraven bouwvoor en uit de sloot (spoor 31) is materiaal daterend uit de nieuwe tijd afkomstig (19de eeuw). Omdat de 19de eeuw geen onderzoeksthema is voor de gemeente Den Haag is dit materiaal niet verder bekeken.

De tweede categorie omvat het prehistorische aardewerk. Dit betrof 74 scherven met een totaalgewicht van 105 gram. Het prehistorische aardewerk is afkomstig uit de cultuurlaag (spoor 904) en drie sporen (spoor 14, 33 en 37). Over het algemeen kan gesteld worden dat het aardewerk uit de sporen niet afwijkt van het aardewerk uit de cultuurlaag. Vrijwel alle scherven zijn mineraal gemagerd (kwarts) in combinatie met potgruis. Tussen het aardewerk zaten geen randjes, bodems of versierde scherven.

In tegenstelling tot het aardewerk van de vindplaats op het Fazantplein was de conserveringsgraad bijzonder slecht en de fragmentatiegraad erg hoog. Dit heeft te maken met de context waarin de vondsten zijn gedaan: de cultuurlaag waaruit het aardewerk afkomstig is, is aantoonbaar doorploegd. De vondsten zijn vermoedelijk door bemesting met nederzettingsafval in deze akkerlaag terecht gekomen. Door het herhaaldelijk ploegen zijn de scherven nog verder gefragmenteerd.

Datering

Voor het dateren van ijzertijdaardewerk is het type magering van groot belang. In principe komt gedurende de gehele ijzertijd zowel minerale als organische magering voor, vaak in combinatie met potgruis. De verhoudingen waarin deze typen magering voorkomen veranderen echter drastisch. Zo wordt in de vroege ijzertijd niet of nauwelijks een organische magering toegepast, en in de late ijzertijd ontbreekt de minerale magering vrijwel volledig. Het vondstcomplex van de Kwartellaan bevat geen organisch gemagerde scherven.

Helaas zijn er geen versierde scherven of rand- of bodemfragmenten aangetroffen. Scherven met deze kenmerken zijn beter te dateren. Op basis van de magering van het aardewerk wordt de vindplaats gedateerd in de vroege of de midden ijzertijd. Ook de afwezigheid van keerploegsporen duidt op een datering vroeger dan de late ijzertijd.

2.3.2 Monsters

In het veld zijn twee paleo-ecologische monsters verzameld die binnen zijn gezeefd en daarna zijn onderzocht op de aanwezigheid van botanische resten. Het monster dat uit de cultuurlaag was genomen bleek helaas geen resten op te leveren. Het uitzeven van het monster uit spoor 37 leverde herkenbare zaden op van wilde planten: *rubus fruticosus* (braam) en *fabaceae (trifolium of medicago)* (klaver). Het braamzaadje was echter onverkoold en zal door middel van dier- of plantenwerking in de bodem terecht zijn gekomen. In het monster is tevens een basisaartje aangetroffen, wat duidt op de aanwezigheid van gedomesticeerde planten. Naast de verkoolden zaden was tevens houtskool van verspreidporig loofhout aanwezig.

2.4 De vindplaats in een bredere context

De vindplaats op de Kwartellaan ligt op de meest westelijke strandwal in Den Haag. Op oude duinafzettingen in het strandwallenlandschap zijn ijzertijdvindplaatsen geen uitzondering. Ook buiten het strandwallenlandschap zijn vindplaatsen uit deze periode bekend (afb. 14, bijlage 2). In de periode tussen circa 500 en 300-200 v. Chr. werd ook het veengebied ten zuidoosten van de strandwallen bewoonbaar. Door de inbraak van de getijdengeul de Gantel werd het veen via kreken ontwaterd en werd het terrein bruikbaar voor veeteelt, akkerbouw en bewoning.⁷

In 1992 is door Van Heeringen een groot aantal vindplaatsen uit de ijzertijd beschreven.⁸

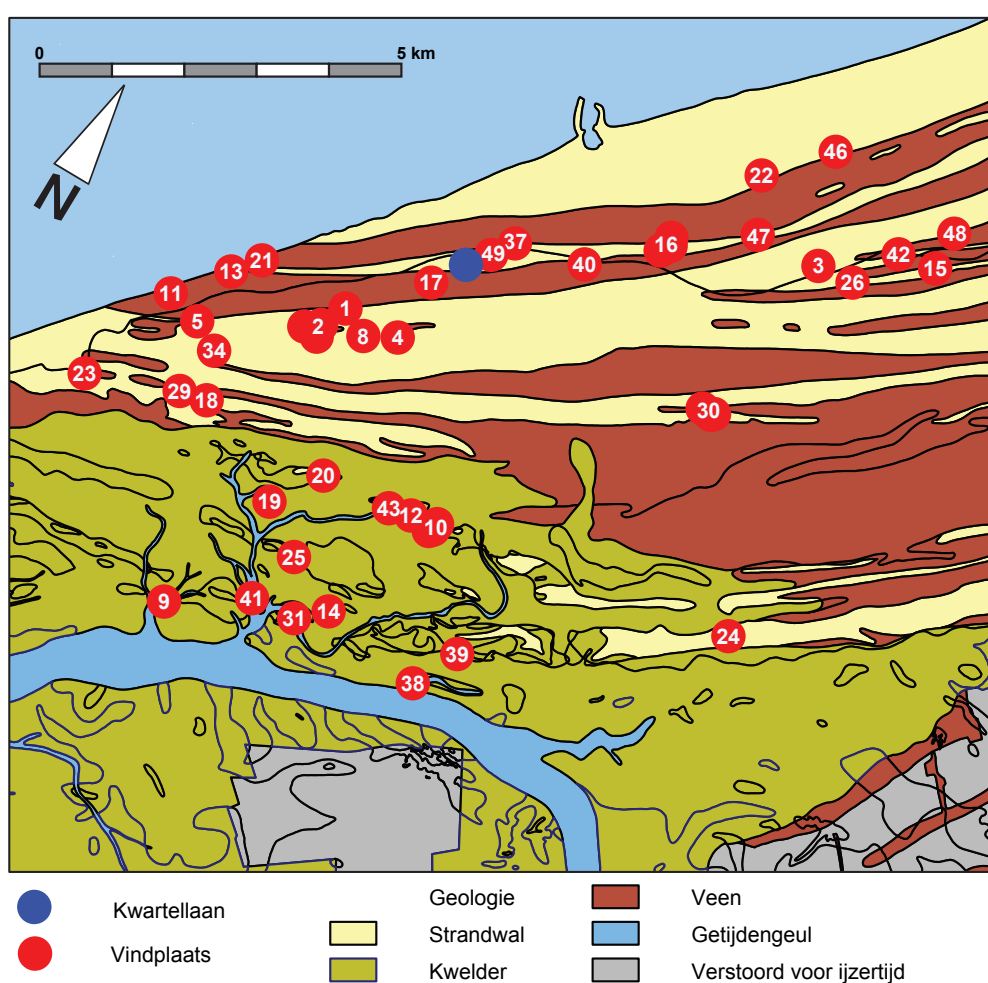
Inmiddels zijn in Den Haag meer ijzertijdvindplaatsen bekend (bijlage 2). Het gaat daarbij in de meeste gevallen om losse vondsten, al dan niet in een cultuurlaag. Van de vindplaatsen waar de context beter kon worden geïdentificeerd bestaat het merendeel uit akkers. Slechts in een aantal gevallen zijn overtuigende nederzettingssporen aangetroffen. De archeologische resten die op de Kwartellaan zijn aangetroffen duiden op akker- en veeteeltactiviteiten in de vroege of midden ijzertijd.

7 Een andere mogelijkheid is dat dit gebied juist onbegaanbaar is geworden dankzij de inbraak van de Gantel en dat het gebied pas weer begaanbaar werd in de Romeinse tijd (Kooistra 2008, p. 65). Vermoedelijk werd het gebied eerst ontwaterd en vernatte het na verloop van tijd weer. In de late ijzertijd bevindt de bewoning zich voornamelijk weer op de strandwallen.

8 Van Heeringen 1992.

De ijzertijdvindplaatsen die geografisch het dichtst bij de Kwartellaan in de buurt liggen zijn het Fazantplein⁹, de Sportlaan¹⁰ en de Dr. van Welylaan¹¹ (afb. 2). De laatste twee vindplaatsen dateren echter uit de late ijzertijd, alleen de nederzetting op het Fazantplein heeft dezelfde datering. Het is mogelijk dat de akkers van de Kwartellaan en de nederzetting op het Fazantplein tot hetzelfde vroege/midden ijzertijd cultuurlandschap hoorde. De akkers die op Houtrust¹² zijn aangetroffen zouden hier wellicht ook binnen passen.

De aanwezigheid van dit prehistorische cultuurlandschap wordt bevestigd door nieuwe gegevens uit de archeologische begeleiding van het ontgraven van rioolsleuven in de Vogelwijk.¹³ In deze rioolsleuven is op een groot aantal plaatsen een soortgelijke cultuurlaag als op de Kwartellaan aangetroffen. De grenzen van het cultuurlandschap zijn echter niet bekend, laat staan de grenzen van individuele erven met de bijbehorende akker- en veeteeltgebieden.

Afb. 14 Kaart met alle vindplaatsen uit de ijzertijd in Den Haag.

9 Stokkel 2010.

10 Van Zijl de Jong 1967.

11 Waasdorp en Romijn-Wijsenbeek 2001.

12 Bulten 2004.

13 Het betreft de thans nog lopende archeologische begeleiding van de tweede fase van de rioolwerkzaamheden. Het project is in 2009 gestart en zal omstreeks begin 2011 worden afgerond. De archeologische rapportage (door de afdeling Archeologie gemeente Den Haag) verschijnt naar verwachting in hetzelfde jaar.

3 Samenvatting en conclusie

Aan de Kwartellaan te Den Haag is een klein aantal archeologische sporen aangetroffen die onder te verdelen zijn in drie fasen van landgebruik. De eerste fase betreft een akker en weidegebied. Tot deze fase behoren een cultuurlaag, eergetouwkrassen, een palenrij, pootafdrukken en smalle greppels. Aan de hand van het aardewerk afkomstig uit de cultuurlaag en de sporen kon de vindplaats in de vroege ijzertijd of de midden ijzertijd gedateerd worden. De conserveringstoestand van het aardewerk in de cultuurlaag wees op herhaaldelijke doorploeging van de grond. De aanwezigheid van een basisaartje in een zadenmonster bevestigt dat er gedomesticeerde granen aanwezig waren.

De ijzertijd bodem is vermoedelijk in de loop van de midden ijzertijd overstoven met een 1,3 m dik pakket zand. Mogelijk is de overstuiving aanleiding geweest om de akker te verlaten.

Aan de top van het stuifzandpakket ligt vervolgens een nieuwe bouwvoor. Deze dateert uit de Nieuwe Tijd. Tot deze fase behoort ook een brede sloot die aan de oostzijde van de werkput is aangetroffen.

Voor de aanleg van de Vogelwijk is de bodem tenslotte opgehoogd met 1,20 m zand. Daarna is er een riool en kabels en leidingen ingegraven. Deze sporen behoren tot de derde fase van landgebruik.

In de regio Den Haag is een groot aantal vindplaatsen uit de ijzertijd bekend. De vindplaats op de Kwartellaan betreft weliswaar geen nederzetting, maar heeft wel informatie opgeleverd over *off-site* activiteiten van de ijzertijdmens. De vindplaats maakt deel uit van een groter cultuurlandschap uit de vroege of midden ijzertijd. Vindplaatsen als Houtrust (akkers) en Fazantplein (nederzetting) kunnen hier ook toe gerekend worden. De sporen hangen sterk samen met de aantrekkingskracht van het strandwallengebied voor de prehistorische mens. De vindplaats op de Kwartellaan lag op de flank van de strandwal, op de grens van een natte laagte. De vindplaats op het Fazantplein lag een stuk hoger, was minder nat en dus in principe geschikt voor bewoning.

Als de archeologische begeleiding van het vervangen van het riool in de Vogelwijk is afgerond¹⁴ zal een definitieve synthese geformuleerd worden van al het archeologische onderzoek dat in deze wijk is uitgevoerd, inclusief de onderzoeken aan de Kwartellaan en op het Fazantplein.

3.1 Beantwoording van de onderzoeksvragen

Op basis van de resultaten van het onderzoek kan een deel van de onderzoeksvragen uit het PvE beantwoord worden. Voor de overige vragen (vraag 5, 6 en 9) is dat wellicht pas mogelijk wanneer ook het onderzoek aan de Kwartellaan ter hoogte van de Laan van Poot is uitgevoerd.

1. De onderzoekslocatie lag in de ijzertijd op de flank van een strandwal, richting het westen lag de bodem een stuk lager. Vrij dicht onder het ijzertijdmaaiveld lag een veenlaag, het is dus aannemelijk dat de onderzoekslocatie drassig was, ondanks het dunne stuifzandlaagje dat het veen heeft overstoven. Om het land te ontginnen zijn greppels tot in de veenlaag gegraven.
2. Het veen is ontstaan voor de ijzertijdakker, het stuifzand op de veenlaag hoort tot de laag van Voorburg. Dit stuifzand is zowel voor als na de ijzertijd afgezet.

14 Zie vorige noot.

3. De onderzoekslocatie ligt op de meest westelijke strandwal, die rond 2200 v. Chr. is ontstaan. Dit komt overeen met de Nieuwe geologische kaart van Den Haag en Rijswijk.¹⁵
4. De vindplaats lag op de flank van een strandwal. Waarschijnlijk was het terrein te nat om op te wonen, maar geschikt om het vee te weiden en om te akkeren.
7. De materiële cultuur geeft geen aanknopingspunten voor participatie in uitwisselingsnetwerken. Het aardewerk kan lokaal zijn geproduceerd en het natuursteen kan relatief dichtbij verzameld zijn uit rivierbeddingen.
8. Het strandwallenlandschap werd vanaf de prehistorie al gebruikt door de mens. De hoger gelegen strandwallen waren geschikt voor bewoning en akkerbouw, terwijl de lager gelegen duinvalleien en de strandvlaktes gebruikt werden voor het weiden van vee. In de Vogelwijk zijn bij waarnemingen meerdere vindplaatsen aangetroffen die samen een ijzertijd cultuurlandschap vormen. Onderzoeken zoals die aan de Kwartellaan en het Fazantplein bieden de mogelijkheid om de aard van de vindplaatsen te duiden. Op het Fazantplein is een nederzetting aangetroffen, de vindplaats op de Kwartellaan laat *off-site* activiteiten zien. De functie van het landschap hangt sterk samen met de ligging op de strandwal. De vindplaats op de Kwartellaan lag op de flank van de oeverwal, op de grens van een natte laagte. De vindplaats op het Fazantplein lag een stuk hoger, was minder nat en dus geschikt voor bewoning.
10. Op de onderzoekslocatie zijn sporen van veeteelt en akkerbouw aanwezig. De cultuurlaag die deze sporen heeft afgedekt is in waarnemingen in de Vogelwijk herhaaldelijk aangetroffen. Het is dus aannemelijk dat de sporen zich uitstrekken over een groter gebied. Een exacte begrenzing van de sporen is echter niet te geven.
11. De sporen duiden op akkerbouw en veeteelt in de ijzertijd. De vondst van een basisaartje in een zadenmonster bevestigt de aanwezigheid van gedomesticeerde granen en dus mogelijk van akkerbouwactiviteiten in de nabijheid.
12. Er zijn geen sporen of vondsten aangetroffen die duiden op zoutwinning of raffinage.
13. De vindplaats bood geen mogelijkheden voor het verkrijgen van ¹⁴C-dateringen. OSL dateringen zijn alleen bruikbaar wanneer het zeker is dat een bepaalde zandlaag snel is afgedekt. Omdat de cultuurlaag doorwerkt is kon deze laag niet nuttig bemonsterd worden. De stuifzandlagen onder en boven de cultuurlaag konden wel bemonsterd worden, maar de relatie met het cultuurniveau is dan niet bekend en daardoor onbruikbaar. Er zijn daarom ook geen OSL-monsters genomen.
14. In zandgronden blijven onverkoelde zaden en pollen niet bewaard. Er zijn dus geen pollenmonsters genomen. Wel zijn er uit kansrijke contexten monsters genomen om verkoelde zaden aan te tonen.

15 Vos e.a. 2007.

Literatuur

Afkortingen:

JROB	Jaarverslag Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek
JDH	Jaarboek Die Haghe
Holland	Historisch Tijdschrift Holland

Beelaerts van Blokland, W.A., 1927, 'Germaansche en Romeinsche oudheden in de duinstreek benoorden 's-Gravenhage' in: *Jaarboek Die Haghe* 1925/27. p. 284-288.

Boonstra, Y.M., en E.C. Rieffe, 2010, *Vogelwijk fase 2, Gemeente Den Haag. Bureauonderzoek en Inventariserend veldonderzoek-boringen*. (Rapport 0922). Den Haag.

Bulten, E.E.B., 2004, *Definitief archeologisch onderzoek Houtrust*. Intern rapport afdeling Archeologie. Den Haag.

Bulten, E.E.B., 2007, *Definitief archeologisch onderzoek bij de Oude Waalsdorperweg 37 & 38 in Den Haag. Bronstijd, ijzertijd en middeleeuwen in het tracé van de Hubertustunnel*. (Haagse Oudheidkundige Publicaties 9). Den Haag.

Bulten, E.E.B., Y.M. Boonstra, en S. Bloo, 2008, 'Hilversum aan zee. Een midden bronstijdvindplaats bij Bronovo in Den Haag (Nederland)' in: *Lunula Archaeologia protohistorica* XVI, p. 3-10.

Bulten, E.E.B., 2009, *Inventariserend Veldonderzoek-proefsleuven op de Noordhof in het Wateringse Veld, Gemeente Den Haag*. (Rapport 0924). Den Haag.

Broeke, P.W. van den, en J.-K.A. Hagers, 1994, *Gasleiding als aanleiding. Inventarisatie van archeologische waarden in het gasleiding tracé Monster-Gaag (Zuid-Holland)*. (Haagse Oudheidkundige Publicaties 1). Den Haag.

Groenman-van Waateringe, W., 1961, 'Nederzettingen van de Hilversumcultuur te Vogelenzang (N.H.) en Den Haag (Z.H.)' in: *In het voetspoor van A.E. van Giffen*. Groningen. p. 81-92.

Heeringen, R.M. van, 1983, "'s-Gravenhage in archeologisch perspectief' in: *De bodem van 's-Gravenhage*. (Mededelingen Rijks Geologische Dienst 37-1). Haarlem. p. 99-126.

Heeringen, R.M. van, 1992, *The Iron Age in the Western Netherlands*. Amersfoort/Amsterdam.

Houkes, R.A., E. van der Linden, en P.F.B. Jongste, 2008, *Definitief archeologisch onderzoek bij de Monsterseweg 29-37 Gemeente Den Haag. Bewoningssporen uit de ijzertijd en de late middeleeuwen*. (Rapport 0812). Den Haag.

Jacobs, E., 1995, *Achter kerk en klooster. Opgraven aan de Nobelstraat en de Zuilingstraat*. (VOM-reeks 1995-2). Den Haag.

Magendans, J.R., en J.A. Waasdorp, 1990, 's-Gravenhage, Churchillplein' in: *Holland* XXII. p. 335-336.

Meurkens, L., en T. Hamburg, 2007, *Prehistorische bewoning op het World Forum gebied*. (Rapport 0724). Den Haag.

Mezger, J., 1961, 'Vondsten van inheems en Romeins materiaal in de Uithofpolder bij 's-Gravenhage (Z.-H.)' in: *Westerbeem* X. p. 14-25.

Mezger, J., 1969, 'Over twee IJzertijdvondsten in het kustgebied' in: *Westerbeem* XVIII. p. 164-175.

Modderman, P.J.R., 1952, 'Een oudheidkundig onderzoek in de Hengelolaan Eskampolder, Gemeente 's-Gravenhage' in: *Berichten ROB* 3, p. 4-5.

- Mulder, E.F.J. de, A.P. Pruijssers, en H. Zwaan, 1983, 'Kwartairgeologie van 's-Gravenhage' in: E.F.J. de Mulder, *De bodem van 's-Gravenhage* (Mededelingen Rijks geologische Dienst 37-1). Haarlem. p. 12-43.
- Rieffe, E.C., 2003, *Proefonderzoek Hoogeveenlaan*. Intern rapport afdeling Archeologie. Den Haag.
- Rieffe, E.C., 2004, *Inventariserend Veldonderzoek (proefputten) Wijndaelerplantsoen*. Intern rapport afdeling Archeologie. Den Haag.
- Simons, H., 2003, 'Den Haag, Watingse Veld' in: *Holland XXXV*. p. 82-83.
- Simons, H., 2004, 'Den Haag, Watingse Veld' in: *Holland XXXVI*. p. 81-82.
- Stokkel, P.J.A., 2010, *Fazantplein, Gemeente Den Haag. Een definitief archeologisch onderzoek*. (Rapport 1027). Den Haag.
- Stuurman, P., 1969, 'Archeologie van het jaar 0' in: *Westerbeem XVIII*. p. 62-69.
- Veen, M.M.A. van, 1994, *Wonen op het zand en in het veen. Opgravingen in de Annastraat en de Boekborststraat*. (VOM-reeks 1994-1). Den Haag.
- Veen, M.M.A. van, en J.A. Waasdorp, 2000, *Archeologische – geologische kaart van Den Haag*. (Haagse Oudheidkundige Publicaties 5). Den Haag.
- Veen, M.M.A. van, 2000, 'Den Haag: de Driehoekjes' in: *Holland XXXII*. p. 368-369.
- Vos, P.C., E.C. Rieffe, en E.E.B. Bulten, 2007, *Nieuwe geologische kaart van Den Haag en Rijswijk*. Den Haag.
- Waasdorp, J.A., en J. van der Roest, 1983, Typescript, intern rapport afdeling Archeologie. Den Haag.
- Waasdorp, J.A., 1998, 'Een monumentje voor Paul Stuurman' in: *Westerbeem XXXXVII*, p. 139-145.
- Waasdorp, J.A., en F.C. Romijn-Wijzenbeek, 2001, 's-Gravenhage, Dr. van Welylaan' in: *Holland XXXIII*. p. 87.
- Wijzenbeek, F.C., 1997, *Huis achter de duinen. Verslag over een midden ijzertijd nederzetting aan de Lozerlaan in Den Haag*. Doctoraalscriptie Universiteit Leiden. Leiden.
- Zijll de Jong, J.R.C. van, 1967, '2000 jaar oude bewoningsresten langs de Haagse Sportlaan' in: *Westerbeem XVI*. p. 4-6.

Verantwoording van de afbeeldingen

Alle afbeeldingen zijn gemaakt door de gemeente Den Haag.

- Afb. 1 Ligging van de onderzoekslocatie in Den Haag.
- Afb. 2 Ligging van de werkput op de geologische kaart van Den Haag en Rijswijk. Op de kaart zijn ook nabijgelegen vindplaatsen aangegeven (zie bijlage 2).
- Afb. 3 Overzicht van alle sporen.
- Afb. 4 Tekening van het noordprofiel van de werkput.
- Afb. 5 Foto van de veenlaag die in het vlak dagzoomt en richting het zuiden naar beneden wegloopt.
- Afb. 6 Reconstructie van het maaiveld in de IJzertijd.
- Afb. 7 Foto van drie greppels in het vlak (sporen 38, 25 en 36).
- Afb. 8 Foto van de spitsporen in de greppel (spoor 38) die tot in de veenlaag zijn uitgespit.
- Afb. 9 Foto van coupe door een paalspoor (spoor 3).
- Afb. 10 Foto van de pootafdrukken in het vlak (spoor 20).
- Afb. 11 Foto van de eergetouwkrassen.
- Afb. 12 Foto van de coupe door de sloot (spoor 31).
- Afb. 13 Foto's (ventraal en dorsaal) van het mogelijke vuurstenen werktuig (vondstnummer 1).
- Afb. 14 Kaart met alle vindplaatsen uit de ijzertijd in Den Haag.

Bijlage 1: Vondstenlijst

vondstnummer	materiaal	aantal	gewicht	spoor	vak	datering
1	steen	1	4	903	9	
1	aardewerk	1	2	903	9	post middeleeuwen
1	pijpenkop	1	14	903	9	post middeleeuwen, 19e eeuw
2	aardewerk	1	0	906	10	prehistorie indet
2	dierlijk bot	1	2	906	10	
3	aardewerk	3	5	904	9	vroege/midden ijzertijd
4	aardewerk	4	6	904	7	vroege/midden ijzertijd
5	aardewerk	3	5	904	8	vroege/midden ijzertijd
6	aardewerk	3	10	903	7	post middeleeuwen
7	verbrande klei	1	0	904	1	
7	aardewerk	21	47	904	1	vroege/midden ijzertijd
7	steen	5	30	904	1	
8	steen	1	0	904	5	
8	aardewerk	1	1	904	5	vroege/midden ijzertijd
9	aardewerk	1	1	904	4	indet
9	steen	1	13	904	4	
10	aardewerk	2	3	14		vroege/midden ijzertijd
11	steen	4	45	904	2	
11	aardewerk	1	5	904	2	vroege/midden ijzertijd
11	hutteleem	1		904	2	
11	aardewerk	2	5	904	2	vroege/midden ijzertijd
12	aardewerk	2	9	33		prehistorie indet
13	aardewerk	1	1	37		vroege/midden ijzertijd
13	steen	2	8	37		
13	steen	1	4	37		
14	metaal	1	10	31		post middeleeuwen
15	monster			37		
16	aardewerk	1	2	904	3	prehistorie indet
17	monster			904		
18	aardewerk	30	17	904		vroege/midden ijzertijd
18	steen	1	3	910		
19	steen	3	14	904		
20	aardewerk	2	1	904		prehistorie indet
20	steen	2	27	904		

Bijlage 2: Vindplaatsenlijst

Nr.	Vindplaats	Periode	Landschap	Vondsten	Cultuurlaag	Sporen	Akkers	Nederzetting	Grafveld	Bijzonderheden	Publicatie
2	Aalije Noordewierstraat-Mozartlaan	late ijzertijd	strandwal	X	X						Holland 1993, p. 329
30	Annastraat 8-14	late ijzertijd	strandwal	X	X	X					Van Veen 1994
22	Badhuisweg	late ijzertijd	strandwal	X	X						JROB 1977, p. 120
39	Boezemland, Noordhof	vroege ijzertijd	strandwal	X	X	X	X	X		voorde, briquetage afval	Simons 2004, Bulten 2009
26	Bronovo ziekenhuis	midden ijzertijd	strandwal	X	X	X	X				Bulten, Boonstra en Bloo 2008
16	Churchillplein	late ijzertijd	strandwal	X	X	X	X				Magendans en Waasdorp 1990, p. 335-336
16	Eisenhowerlaan, Congresgebouw	late ijzertijd	strandwal	X	X	X	X				Meurkens en Hamburg 2007
25	De Uithof	midden ijzertijd	strandvlakte	X	X	X					JDH 1986, p. 293
12	Dedemsvaartweg	midden ijzertijd	veen	X	X	X				beschoeiing	Van Heeringen 1983, p.123, Holland 1990, p. 259
9	Dijkpolder (Monster)	indet ijzertijd	kwelder	X	X						Van Heeringen 1983, p.126
37	Dr. Van Welylaan	late ijzertijd	strandwal	X	X	X	X	X			Waasdorp en Romijn-Wijzenbeek 2001
30	Driehoekjes-Annastraat-Grote Halstraat	late ijzertijd	strandwal	X							Van Veen 2000, p. 368-369
2	Laan van Meerdenvoort, Kijkduin-Loosduinen	vroege/midden ijzertijd	strandwal	X	X						Groenman-van Waateringe 1961, p. 87
49	Fazantplein	vroege/midden ijzertijd	strandwal	X	X	X	X	X			Stokkel 2010
15	Groenendaal	late ijzertijd	strandwal	X	X						Van Heeringen 1983, p. 116
23	Haagweg, waterleidingduinen (monster)	midden/late ijzertijd	strandwal	X	X						Van Heeringen 1983, p. 122
10	Hengelaan, Eskampolder	vroege ijzertijd	veen	X							Modderman 1952, p. 4-5, Rieffe 2003, p. 10
24	Herenstraat, N.H. Kerk (Rijswijk)	vroege/late ijzertijd	strandwal	X	X	X	X				Holland 1984, p.303
38	Hoge Veld	midden/late ijzertijd	kwelder	X							Simons 2003, Simons 2004
40	Houtrust	midden ijzertijd	strandwal	X	X	X	X				Bulten 2004
14	Jonkersreef	midden ijzertijd	veen	X							Mezger 1961
13, 11, 21	Kijkduin strand	late ijzertijd	strandwal	X							Van Heeringen 1992, p. 92
	Kwartellaan zuid	vroege/midden ijzertijd	strandwal	X	X	X	X				Dit rapport
8	Lohengrinstraat	late ijzertijd	strandwal	X							Van Heeringen 1983, p.119

Nr.	Vindplaats	Periode	Landschap	Vondsten	Cultuurlaag	Sporen	Akkers	Nederzetting	Grafveld	Bijzonderheden	Publicatie
19	Lozerlaan (volksuintjes)	midden ijzertijd	veen	X							Stuurman 1969
31	Lozerlaan, Erasmusweg	midden ijzertijd	strandwal	X	X	X		X			Wijzenbeek 1997, p. 16
18	Monterseweg	vroege/midden/late ijzertijd	strandwal	X	X	X	X				Van den Broeke en Hagers 1991, p. 18-20, p. 57-58
29	Monterseweg 29-37	late ijzertijd	strandwal	X	X	X	X				Houkes e.a. 2008, p. 105
1	Muurbloemweg	late ijzertijd	strandwal	X	X						Holland 1992, p. 355
30	Nobelstraat 11-19	late ijzertijd	strandvlakte	X	X	X	X				Jacobs 1995
34,5	Ockenburgh, Kijkduinpark	midden/late ijzertijd	strandwal	X	X	X	X		X		Waasdorp 1998, p. 139-145
42	Oude Waalsdorperweg 37-39	late ijzertijd	strandwal	X	X	X			X		Bulten 2007
17	Sportlaan	late ijzertijd	strandvlakte	X	X	X	X	X			Van Zijl de Jong 1967
41	Uithofslaan	midden/late ijzertijd	kwelder	X	X	X	X				in uitvoering
3	Van Voorschotenlaan	indet ijzertijd	strandwal	X	X						Beelaerts van Blokland 1927
48	Waalsdorpervlakte	midden/late ijzertijd	strandwal	X	X	X	X				Van Veen en Waasdorp 2000, p. 13, 35 en 53, Waasdorp en van der Roest 1983.
30	Westeinde 15, Zuilingstraat	late ijzertijd	strandwal	X	X	X					Jacobs 1995
2	Wijndaeleerplantsoen	vroege ijzertijd	strandwal	X	X	X	X				DO in uitvoering, Rieffe 2004.
47	Witte Brug	vroege ijzertijd	strandwal	X							Van Veen en Waasdorp 2000, p. 11-12
20	Zinkwerf	midden ijzertijd	strandvlakte	X	X						Mezger 1969

Bijlage 3: Archeologische perioden

Periode	Tijd in jaren
Nieuwe tijd	1500 na. Chr.-heden
Late middeleeuwen	1050 - 1500 na Chr.
Vroege middeleeuwen	450 - 1050 na Chr.
Romeinse tijd	12 v. Chr. - 450 na Chr.
IJzertijd	800 - 12 v. Chr.
Bronstijd	2000 - 800 v. Chr.
Neolithicum (nieuwe steentijd)	5300 - 2000 v. Chr.
Mesolithicum (midden steentijd)	8800 - 4900 v. Chr.
Paleolithicum (oude steentijd)	300.000 - 8800 v. Chr.

